

Bogusław Szmygin*

orcid.org/0000-0003-0629-4495

Ochrona przestrzeni staromiejskich – o potrzebie przełamania ograniczeń pojęciowych utrwalonych w ustawach o ochronie zabytków

Protection of Historic Urban Spaces: The Need To Overcome Conceptual Limitations Entrenched In Heritage Protection Acts

Słowa kluczowe: przestrzenie staromiejskie, ustawy konserwatorskie, zmiana paradygmatu

Keywords: historic urban spaces, heritage protection acts, paradigm shift

Wprowadzenie

Ochronę dziedzictwa można postrzegać jako reakcję na przemiany zachodzące w środowisku kulturowym. Gdy proces przemian przyspiesza, to znikające wytwory dawnej kultury materialnej zaczynają być uznawane za dziedzictwo – jako nośniki wartości reprezentujących przeszłość. Im zakres przemian jest szybszy i głębszy, tym więcej elementów z przeszłości jest traktowanych jako dziedzictwo i obejmowanych ochroną.

Charakter procesu nabywania statusu chronionego dziedzictwa sprawia, że zasadniczą grupę zabytków tworzą obiekty budowlane wraz z zajmowanymi przez nie obszarami. Ogromny postęp ostatnich dekad koncentruje się i uwidacznia w budynkach. Szybko i radykalnie zmieniają się ich formy, materiały, funkcje, dekoracje, wyposażenie, standardy. Zmiany sprawiają, że budynki z przeszłości i tworzone przez nie struktury miejskie różnią się coraz bardziej od współczesnych. Różnice pomiędzy zabudową dawną a współczesną są bardzo czytelne, łatwo więc ustalić, których obiektów pozostało niewiele, co powinno być uznane za zabytek i chronione. Wolniejsze i trudniejsze do rozpoznania są zaś przemiany zachodzące w urządzeniu i funkcjonowaniu przestrzeni wypełniającej stare miasta.

Introduction

Heritage protection can be viewed as a response to transformation that occur within the cultural environment. As the pace of change accelerates, the disappearing artefacts of past material culture increasingly come to be regarded as heritage—carriers of values representing the past. The faster and deeper the scope of change, the more elements from the past are treated as heritage and placed under protection.

The nature of the process by which elements acquire the status of protected heritage means that architectural structures, along with the areas they occupy, form the core of heritage assets. The significant progress of recent decades is concentrated and most visible in buildings. Their forms, materials, functions, decorations, furnishings, and standards are changing rapidly and radically. These changes make historical buildings and the urban structures they create increasingly distinct from contemporary ones. The differences between historic and modern construction are readily apparent, making it relatively easy to identify which structures are scarce and should be recognized as heritage and protected. However, the transformations in the arrangement and functioning

* prof. dr hab. inż., Politechnika Lubelska, Wydział Budownictwa i Architektury

* Prof. D.Sc. Eng., Lublin University of Technology, Faculty of Civil Engineering and Architecture

Cytowanie / Citation: Szmygin B. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2024, 80:

Otrzymano / Received: 1.10.2024 • Zaakceptowano / Accepted: 31.10.2024

doi: 10.48234/WK80PROTECTION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

W Polsce w ostatnich kilkunastu latach znacznie zintensyfikowały się przemiany staromiejskich przestrzeni. Historyczne place, ulice, dziedzińce są coraz bardziej przekształcane. Zmiany mają charakter ilościowy (wiele składowych ulega zmianie), jakościowy (zmiany są istotne) i dokonują się szybko. Przyczyn tego procesu jest wiele i są wzajemnie powiązane. Można wskazać kilka najważniejszych czynników trwale wywierających presję na przekształcanie przestrzeni historycznych:

- W coraz większym zakresie z obszarów staromiejskich eliminowany jest ruch samochodów i możliwości ich parkowania, przy jednoczesnym upowszechnianiu komunikacji indywidualnej (hulajnogę, rolki, rowery).
- W obszarach staromiejskich w coraz większym zakresie wprowadzane są różne formy zieleni.
- Wzrasta intensywność i różnorodność użytkowania przestrzeni staromiejskich (więcej turystów, więcej aktywności kulturalnej i komercyjnej – zewnętrzna gastronomia, stragany, targi, przykrycia podwórek).
- Rozbudowywane jest funkcjonalne zagospodarowanie przestrzeni staromiejskich do potrzeb narastającego ruchu pieszych (konsumentów oferty w przestrzeni staromiejskiej).
- Wprowadzane są nowe standardy tzw. mebli miejskich (nowe formy, materiały, możliwość recyklingu).
- W coraz większym zakresie przestrzenie staromiejskie są przebudowywane do standardów dostępności i inkluzywności (zgodnie z zasadami projektowania uniwersalnego).
- Wprowadzane są nowe, radykalne formy przebudowy przestrzeni (likwidacja jezdni/chodników, podniesienie przejść dla pieszych).
- Przestrzenie staromiejskie są w coraz większym zakresie dostosowywane do efektów zmian klimatycznych (potrzeba obniżenia temperatury – wprowadzenie zieleni, ocienianie terenu, zatrzymanie i odzyskiwanie wody opadowej).
- W coraz większej skali przestrzenie staromiejskie są dostosowywane do zmieniających się standardów technicznych, wyposażenia, współczesnej estetyki (dzięki dostępności funduszy unijnych).

Suma wymienionych czynników prowadzi do trwałych przekształceń staromiejskich przestrzeni. Proces ten jest zwykle rozciągnięty w czasie, odbywa się w etapach, dlatego radykalizm zmian nie jest początkowo czytelny. Z czasem jednak przestrzenie stają się przekształcone zarówno materialnie, jak i wizualnie. Prowadzi to do utraty wartości zabytkowych, których nośnikami mogą być wszystkie elementy współtworzące przestrzenie historyczne, przede wszystkim ukształtowanie terenu, pokrycie terenu (materiały i sposób pokrycia terenu) oraz urządzenia przestrzeni (meble miejskie i mała architektura).

Skala współczesnych przekształceń przestrzeni staromiejskich sprawia, że powinny być przedmiotem odrębnej analizy i ochrony konserwatorskiej. Warunkiem skutecznej ochrony – obejmującej wszystkie wartości

of spaces within historic towns are slower and more challenging to discern.

In Poland, the past few decades have witnessed a significant intensification of transformations in historic urban spaces. Historical squares, streets, and courtyards are increasingly being altered. These changes are quantitative (many components are being modified), qualitative (the changes are significant), and rapid. The causes of this process are manifold and interrelated. Several key factors exert sustained pressure to transform historic spaces, including:

- Historic urban areas are increasingly being cleared of car traffic and parking options, while individual modes of transport (such as scooters, rollerblades, and bicycles) are becoming more widespread.
- Various forms of greenery are being introduced more extensively into historic urban spaces.
- The intensity and diversity of the use of historic urban spaces are increasing (more tourists, more cultural and commercial activities—outdoor dining, stalls, markets, and covered courtyards).
- The functional development of historic urban spaces is being expanded to meet the needs of growing pedestrian traffic (users of services offered within the historic urban spaces).
- New standards for so-called urban furniture are being implemented (new forms, materials, and recycling capabilities).
- Historic urban spaces are increasingly being adapted to meet accessibility and inclusivity standards (in line with the principles of universal design).
- Radical new forms of spatial redesign are being introduced (e.g., the elimination of roads/sidewalks and the elevation of pedestrian crossings).
- Historic urban spaces are being progressively adjusted to address the effects of climate change (e.g., reducing temperatures through the introduction of greenery, shading, and water retention/recovery systems).
- Historic urban spaces are being adapted on a larger scale to meet evolving technical standards, equipment needs, and contemporary aesthetics, facilitated by the availability of EU funding.

The cumulative impact of these factors leads to permanent transformations of historic urban spaces. This process typically unfolds over time, occurring in stages, which initially obscures the radical nature of the changes. Over time, however, these spaces undergo both material and visual transformations. This results in the loss of heritage values, which can be embodied in all elements contributing to historic spaces, including, most notably, the terrain configuration, ground coverings (materials and methods of coverage), and spatial furnishings (urban furniture and small architectural elements).

The scale of contemporary transformations in historic urban spaces necessitates distinct analysis and conservation efforts. Effective protection, encompassing all heritage values of these spaces, requires identi-

zabytkowe przestrzeni – powinno być dostrzeżenie/nadanie swoistej podmiotowości przestrzeniom historycznym. Ulice, place, podwórka powinny być postrzegane jako odrębnie analizowane całości (podobnie jak historyczne budynki). Takie podejście nie ma oczywiście na celu odizolowania przestrzeni od kontekstu otaczającej zabudowy, a jedynie zwrócenie uwagi w procesie analizy na wszystkie składowe tworzące przestrzenie¹. Przegląd wpisów do rejestru – podstawowej formy ochrony w polskim systemie – pokazuje bowiem, że przestrzenie są traktowane przede wszystkim jako otoczenie historycznej zabudowy. Takie podejście dominuje również w nielicznych wpisach placów czy ulic, w których tylko w niewielkim stopniu zwraca się uwagę na inne składowe, i przy takim podejściu przestrzeń nie jest traktowana jako całość. Stwierdzenia tego nie podważa fakt, że w wielu zespołach historycznych dużo uwagi poświęca się nawierzchniom². Są one bowiem uważane za odrębny element, nie osadzone w całości, jaką powinna być przestrzeń historyczna.

Analiza pojęć dotyczących przestrzeni w ustawach

Pierwszym etapem zmiany podejścia do przestrzeni historycznych jest dostrzeżenie i uznanie ich odrębności jako przedmiotu analizy i ochrony konserwatorskiej. Zasadne jest więc pytanie, co określało i ograniczało dotychczasowe podejście konserwatorów do tego problemu. Można postawić tezę, że zasadniczym ograniczeniem była tradycyjna teoria konserwatorska, która skupiała się na historycznym obiekcie. To podejście trwale określiło konstrukcję ustaw regulujących ochronę zabytków, tym samym myślenie i działania służb konserwatorskich³.

Ochrona zabytków jest w znaczącym stopniu uwarunkowana stanem przepisów, które regulują ten obszar działalności. Przepisy określają zasadnicze elementy tworzące system ochrony zabytków – organizację służb konserwatorskich, zasady finansowania, procedury działania itp. Na tych elementach koncentruje się zwykle uwaga podczas analiz systemów ochrony. Jednak dla efektywnej ochrony zabytków bardzo ważna jest przede wszystkim identyfikacja przedmiotu ochrony i specyfika form ochrony przewidzianych w ramach systemu. Identyfikacja przedmiotu ochrony pozwala w ogóle dostrzec daną grupę zabytków, co jest warunkiem rozpoznania jej charakterystyki i tym samym zaplanowania odpowiednich działań konserwatorskich. Natomiast przewidziane w systemie formy ochrony muszą umożliwić objęcie nimi grupy zabytków o określonej charakterystyce. Zatem w przypadku miejskich przestrzeni historycznych celem analizy ustaw konserwatorskich jest zbadanie, czy zastosowany w nich system pojęć umożliwia zidentyfikowanie przestrzeni jako przedmiotu ochrony konserwatorskiej i w jakim zakresie systemowe formy ochrony umożliwiają ich chronienie.

Analiza powinna objąć wszystkie cztery akty prawne, które były podstawą polskiej ochrony zabytków na prze-

fynging or assigning a distinct identity to historic spaces. Streets, squares, and courtyards should be considered as individual entities for analysis, similar to historic buildings. This approach does not aim to isolate these spaces from the surrounding architectural context but rather to focus the analysis on all components that constitute the historic spaces.¹ A review of entries in the register of monuments—the primary form of protection in the Polish system—reveals that historic spaces are primarily treated as settings for historic buildings. This perspective also dominates the few listings of squares and streets, where little attention is paid to other elements, and spaces are not treated as cohesive entities. This observation is not contradicted by the fact that in many historic complexes, considerable attention is devoted to surfaces.² These surfaces are often regarded as independent elements, detached from the cohesive whole that a historic space should represent.

Analysis of spatial concepts in legislative acts

The first step in changing the approach to historic spaces is recognizing and acknowledging their distinctiveness as subjects of analysis and conservation protection. This prompts the question of what has defined and limited the traditional conservationist approach to this issue. It can be argued that the primary limitation was the traditional conservation theory, which focused on individual historic objects. This perspective has profoundly shaped the structure of heritage protection laws, as well as the mindset and practices of conservation services.³

Heritage protection is significantly influenced by the state of legislation regulating this field. Laws define the fundamental components of the heritage protection system, including the organization of conservation services, funding principles, operational procedures, and more. These components often become the focus of analyses concerning protection systems. However, effective heritage protection requires, above all, identifying the object of protection and understanding the specific forms of protection envisaged within the system. Identifying the object of protection allows for the recognition of particular groups of heritage assets, which is essential for understanding their characteristics and planning appropriate conservation measures. Meanwhile, the forms of protection established in the system must enable the inclusion of heritage groups with specific characteristics. In the case of historic urban spaces, the goal of analyzing conservation laws is to examine whether the conceptual framework they employ allows for recognizing spaces as objects of conservation protection and to what extent the system's protective measures accommodate their preservation.

The analysis should encompass all four legal acts that have underpinned Polish heritage protection over the past century. This approach acknowledges that

strzeni ostatniego stulecia. Wynika to z faktu, że ochrona zabytków jest dyscypliną ewoluującą – teoria i prawodawstwo konserwatorskie rozwijają się stopniowo, reagując na zmianę okoliczności. Dlatego pełne zrozumienie zapisów dotyczących poszczególnych grup zabytków wymaga diachronicznej analizy kolejnych dokumentów. Dzięki temu można właściwie zinterpretować treść aktualnych dokumentów konserwatorskich.

Pierwszym aktem prawnym polskiej państwowości regulującym ochronę zabytków był [Dekret Rady Regencyjnej] z 1918 r. W tym krótkim dokumencie zabytki nie są definiowane poprzez wartości, ale poprzez określenie ich wieku (50 lat) i wskazanie grup typologicznych obiektów, które za zabytki mogą być uznane (art. 11)⁴. Wśród siedmiu grup zabytków nieruchomości w art. 12 wyszczególniono m.in. „budowle [...] wraz z przynależnym im otoczeniem (ogrodem, placem)” (pkt b) oraz „na gruncie dochowane do dziś rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich wraz z dawnymi, historycznymi nazwami ulic i placów” (pkt f).

Pierwszy zapis wskazuje, że znaczenie może mieć również otoczenie (obszar) zabytku. W takim ujęciu znaczenie otoczenia jest jednak tylko pochodną uznania wartości zabytku. Nie jest to zatem sformułowanie pozwalające odrębnie wartościować przestrzeń historyczną. Drugi zapis można traktować jako uznanie za zabytek układu urbanistycznego (jeszcze bez użycia tego określenia). Treść tego zapisu wskazuje jednak, że zabytkiem jest raczej utrwalony materialnie plan miasta (jako twór lub koncepcja urbanistyczna), a nie elementy tworzące urządzenie placów, ulic, podwórek (przestrzeni historycznych).

Krótki dokument, jakim jest Dekret Rady Regencyjnej, nie zawiera bezpośrednich zapisów określających formy ochrony zabytków. Natomiast z treści Dekretu wynika, że „opiece prawa podlegają zabytki kultury i sztuki, które są wpisane do inwentarza zabytków kultury i sztuki” (art. 1). Formą ochrony jest zatem wpisanie do inwentarza. Ochrona polega na konieczności uzyskania pozwolenia władzy konserwatorskiej do prac w zabytkach (art. 13, art. 20). W art. 13 dodano zapis, że uzyskiwanie pozwoleń dotyczy również prac „zamierzonych w najbliższym otoczeniu ważniejszych zabytków nieruchomości”. Tak sformułowane zapisy Dekretu nie pozwalają więc na określenie możliwego zakresu ochrony przestrzeni historycznych.

Szukając źródeł zapisów Dekretu Rady Regencyjnej, należy uznać, że był to dokument oparty na ówczesnych poglądach. Na tym etapie rozwoju teorii konserwatorskiej jako zabytki postrzegano pojedyncze obiekty o największej wartości artystycznej i historycznej⁵. Dlatego zarówno definiowanie pojęcia zabytku (jako przedmiotu ochrony), jak i opis form ochrony są skoncentrowane na obiekcie – historyczna przestrzeń i ochrona obszarowa znajdują się na marginesie ochrony konserwatorskiej.

Kolejnym dokumentem regulującym ochronę zabytków w Polsce było [Rozporządzenie Prezydenta

heritage protection is an evolving discipline, with conservation theory and legislation gradually adapting to changing circumstances. Thus, a diachronic analysis of successive legal documents is necessary for a comprehensive understanding of the provisions related to various groups of heritage assets. Such an approach enables a proper interpretation of the content of current conservation regulations.

The first legal act of the Polish state regulating heritage protection was the [Dekret Rady Regencyjnej] of 1918. In this brief document, heritage is not defined by its values but rather by its age (50 years) and by identifying typological groups of objects that could be recognized as heritage (Article 11).⁴ Among the seven groups of immovable heritage listed in Article 12, the following are notable: “structures [...] along with their associated surroundings (gardens, squares)” (point b) and “preserved layouts of old towns and historic districts, along with the historic names of streets and squares” (point f).

The first provision suggests that the surroundings (area) of a heritage site may also hold significance. However, in this context, the value of the surroundings derives from the recognition of the heritage site itself. Therefore, this is not a formulation that allows for the independent valuation of historic spaces. The second provision can be interpreted as recognizing urban layouts as heritage (although without using that specific term). However, the content implies that what is considered heritage is primarily the materially preserved plan of a city (as an urban creation or concept), rather than the elements that constitute the arrangement of squares, streets, and courtyards (historic spaces).

As a concise document, the Decree of the Regency Council does not contain direct provisions specifying forms of heritage protection. Nevertheless, the decree states that “cultural and artistic monuments listed in the inventory of cultural and artistic heritage are subject to legal protection” (Article 1). Thus, the form of protection is listing in the inventory. Protection involves obtaining conservation authority permission for works affecting heritage sites (Articles 13 and 20). Article 13 further specifies that such permissions are also required for works “planned in the immediate surroundings of significant immovable heritage.” However, the decree does not define the potential scope of protection for historic spaces.

Examining the sources of the provisions in the Decree of the Regency Council, it can be concluded that it was based on the prevailing views of the time. At this stage of conservation theory development, heritage was understood primarily as individual structures of the highest artistic and historical value.⁵ Consequently, both the definition of heritage (as the object of protection) and the description of protection forms focus on individual objects, with historic spaces and area-based protection remaining marginal in the conservation framework.

Rzeczypospolitej]⁶. Dokument ten kontynuował główne założenia Dekretu Rady Regencyjnej, zmieniając w pewnym stopniu definiowanie zabytku i terminologię. Zmiany polegały na wprowadzeniu pojęcia wartości jako podstawy definiowania zabytku, nazwaniu „rejestr” poprzedniego „inwentarza” oraz rezygnacji z wieku obiektu jako kryterium uznania za zabytek. Wskazano, że zabytek powinien reprezentować wartość „artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną”, ale wymaga to orzeczenia władzy konserwatorskiej (art. 1). Podobnie jak w poprzedniej regulacji wymienia się grupy obiektów ruchomych i nieruchomych, które mogą być zabytkami. Zabytkami mogą być m.in. „budowle z otoczeniem (ogrodem, placem)” (art. 2, pkt 2) oraz „na gruncie dochowane rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich” (art. 2, pkt 6). To powtórzenie wskazuje, że kontynuowano poprzedni sposób identyfikacji zabytków obszarowych, który nie wyróżniał wartości poszczególnych przestrzeni historycznych.

Nie poszerzono też form ochrony zabytków. Zasadniczą i jedyną formą ochrony nadal było wpisanie obiektu do rejestru. Zabytkiem mogło być „rozplanowanie starych miast i otoczenie budowli”, ale nie sformułowano wskazań doprecyzowujących sposób ochrony tych obszarów. Opis form ochrony sprowadzał się do stwierdzenia, że prace przy zabytkach – obiektach wpisanych do rejestru – muszą być poprzedzone uzyskaniem „zezwoleń władzy konserwatorskiej pierwszej instancji” (art. 14). Dotyczy to również otoczenia zabytku, dlatego władze konserwatorskie mogły „zakazać wszelkich robót, których wykonanie zeszpeciłoby otoczenie zabytku i widok na zabytek lub z zabytku” (art. 24). Rozporządzenie z 1928 r. nie zmienia więc postrzegania zabytków obszarowych w stosunku do poprzedniego dokumentu.

Kolejna ustawa, przyjęta 15 lutego 1962, zatytułowana „o ochronie dóbr kultury i muzeach”, została uchwalona w PRL, czyli w zupełnie nowym ustroju polityczno-gospodarczo-kulturowym [Ustawa z dnia 15 lutego 1962]. W ustawie wprowadzono szersze pojęcie „dobra kultury”, które obejmowało wszelkie dobra dawne lub współczesne, mające „znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego” ze względu „na wartość historyczną, naukową lub artystyczną” (art. 2). Natomiast zabytkiem było dobro kultury wpisane do rejestru zabytków (art. 4). Dualizm pojęć pozwolił na czytelne rozgraniczenie i wydzielenie zbioru dóbr mających formalny status zabytku (objętych ochroną prawną) ze znacznie obszerniejszego zbioru dóbr kultury reprezentujących różnorodne wartości.

Definiowanie zabytku – jako obiektu ujętego w rejestrze – nie uległo zmianie w stosunku do poprzednich ustaw. Podobnie jak wcześniej szczegółowo wymieniono rzeczowe grupy zabytków, a wśród nich „dzieła urbanistyki”, takie jak „historyczne założenia urbanistyczne” oraz budowle „wraz z otoczeniem” (art. 5, pkt 1). Było to więc kolejne powtórzenie wcześniejszego ujęcia przestrzeni historycznej jako zabytku – je-

The next legal document regulating heritage protection in Poland was the [Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej].⁶ This document continued the main principles of the Decree of the Regency Council, while introducing some changes to the definition of heritage and the terminology used. These changes included incorporating the concept of value as the basis for defining heritage, renaming the previous “inventory” to a “register,” and abandoning the age of an object as a criterion for recognizing it as heritage. It was specified that heritage should represent “artistic, cultural, historical, archaeological, or palaeontological value,” but this required a decision by the conservation authority (Article 1). Similar to the previous regulation, the document lists groups of movable and immovable objects that could qualify as heritage. These include “structures along with their surroundings (gardens, squares)” (Article 2, point 2) and “preserved layouts of old towns and historic districts” (Article 2, point 6). This repetition indicates a continuation of the prior approach to identifying heritage areas, which did not distinguish the specific values of individual historic spaces.

No additional forms of heritage protection were introduced. The primary and sole form of protection remained the inclusion of an object in the register. While “layouts of old towns and the surroundings of structures” could qualify as heritage, no detailed guidelines were provided for protecting these areas. The description of protection measures was limited to stating that works involving registered heritage objects must be preceded by obtaining “permission from the first-instance conservation authority” (Article 14). This also applied to the surroundings of heritage sites, as conservation authorities could “prohibit any works that would disfigure the surroundings of a heritage site or its views, whether from or towards the site” (Article 24). Thus, the 1928 Regulation did not alter the perception of area-based heritage compared to the previous document.

The next act, adopted on February 15, 1962, titled “on the protection of cultural property and museums,” was enacted in the People’s Republic of Poland (PRL), under a completely new political, economic, and cultural system [Ustawa z 15 lutego 1962]. The legislation introduced a broader concept of “cultural property,” encompassing all assets, whether historical or contemporary, deemed “significant for heritage and cultural development” due to their “historical, scientific, or artistic value” (Article 2). A heritage site was defined as cultural property entered into the register of monuments (Article 4). This dualism of terms enabled a clear distinction between assets with formal heritage status (legally protected) and the broader set of cultural properties representing various values.

The definition of a heritage site—an object listed in the register—remained unchanged from previous laws. As before, specific groups of heritage assets were de-

dyna zmiana polegała na zastąpieniu określenia „rozplanowanie starych miast” określeniem „historyczne założenie urbanistyczne”.

Z punktu widzenia identyfikacji zabytków obszarowych istotnej zmiany dokonano w nowelizacji ustawy w roku 1990 [Ustawa z dnia 19 lipca 1990]. Zastosowano w niej pojęcie krajobrazu kulturowego. Nowe pojęcie zostało wprowadzone wraz z odpowiednimi formami ochrony. W nowelizacji zapisano, że przedmiotem ochrony może być „krajobraz kulturowy w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych” (art. 5, pkt 12). Taki zapis formalnie otwierał możliwość wprowadzenia nowych form ochrony, które miały uwzględniać potrzeby ochrony obszarowej. W praktyce jednak brak przepisów wykonawczych sprawił, że wymienione formy ochrony w bardzo ograniczonym zakresie zostały wykorzystane w ochronie obszarowej dziedzictwa kulturowego⁷.

Ustawa z 1962 r. wprowadziła również możliwość nadania zabytkom nowego statusu – pomników historii. Jak zapisano, „zabytki nieruchome o szczególnej wartości [...] mogą być [...] uznane za pomniki historii” (art. 6, pkt 1). Taki zapis pozwalał uznać, że pomniki historii są wydzieloną grupą/klasą najcenniejszych zabytków, a nie formą ochrony (jak w kolejnej ustawie). Kwestia ta jednak nie jest łatwa do rozstrzygnięcia, gdyż pierwszej grupie zabytków status pomników historii nadał Prezydent RP dopiero w roku 1994⁸. Zatem przez ponad 3 dekady nie było potrzeby interpretacji tego pojęcia do działań praktycznych.

Podstawową formą ochrony przewidzianą w ustawie było niezmiennie wpisanie do rejestru. Kluczowy zapis stanowił, że wszelkie działania przy zabytku – badania (art. 23, pkt 1) i wszelkie prace (art. 27, pkt 1) – muszą być uzgodnione przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, i dotyczyło to również prac mogących przyczynić się do „zeszpecenia otoczenia zabytku nieruchomego lub widoku na zabytek” (art. 27, pkt 3). Zapisy dotyczące form ochrony nie zawierają więc informacji poszerzających rozumienie obszarowego zabytku.

Nowym elementem tworzącym możliwości wprowadzania kontroli konserwatorskiej na zabytkowych obszarach jest zapis dotyczący „określania warunków działalności budowlanej” m.in. w zabytkowych układach urbanistycznych (art. 20). Służba konserwatorska ustala te warunki w porozumieniu z wojewódzkimi organami państwowego nadzoru budowlanego. Jest to idea, która w kolejnej ustawie doprowadzi do sformułowania nowej formy ochrony obszarowej w postaci zaleceń do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Reasumując zapisy ustawy z 1962 r., można stwierdzić, że generalnie podtrzymała ona tradycyjne rozumienie zabytku, w tym zabytku obszarowego. Sformułowania ustawy nie dostarczają informacji pozwalających na głębszą interpretację zabytku obszarowego, w tym jego składowych. Ocena ta dotyczy zarówno zapisów określających rozumienie zabytku, jak i form jego ochrony.

tailed, including “urban works” such as “historic urban layouts” and structures “together with their surroundings” (Article 5, point 1). This continued the previous interpretation of historic spaces as heritage, with the sole change being the replacement of the term “layouts of old towns” with “historic urban layouts.”

From the perspective of identifying area-based heritage sites, a significant change was introduced in the 1990 amendment to the act [Ustawa z 19 lipca 1990]. This amendment incorporated the concept of cultural landscape along with corresponding forms of protection. The amendment specified that the subject of protection could include “cultural landscapes in the form of established conservation protection zones, reserves, and cultural parks” (Article 5, point 12). This provision formally opened the possibility of introducing new protection measures to address the needs of area-based conservation. However, the absence of implementing regulations meant that these forms of protection were only minimally applied in the conservation of cultural heritage areas.⁷

The 1962 act also introduced the possibility of granting heritage sites a new status as historic monuments. According to the act, “immovable heritage sites of exceptional value [...] may be [...] recognized as historic monuments” (Article 6, point 1). This suggested that historic monuments constituted a distinct group or class of the most valuable heritage sites, rather than a form of protection (as interpreted in subsequent legislation). However, this distinction is not easily resolved, as the first group of heritage sites was granted historic monument status by the President of Poland only in 1994.⁸ For over three decades, there was no practical need to interpret this concept.

The primary form of protection under the act remained the registration of a site in the heritage register. A key provision stipulated that any activities involving a heritage site—research (Article 23, point 1) and any works (Article 27, point 1)—had to be approved by the provincial heritage conservator. This also applied to works that could potentially “disfigure the surroundings of an immovable heritage site or its views” (Article 27, point 3). Thus, the provisions on protection measures did not expand the understanding of area-based heritage.

A new element enabling conservation control over historic areas was the provision concerning “establishing conditions for construction activities,” including in historic urban layouts (Article 20). The conservation service was tasked with determining these conditions in consultation with provincial building supervision authorities. This concept later evolved in subsequent legislation into a new form of area-based protection through recommendations for local spatial development plans.

To summarize the provisions of the 1962 act, it generally upheld the traditional understanding of heritage, including area-based heritage. The act’s wording did not provide insights allowing for a deeper interpreta-

Kolejnym – i wciąż aktualnym – dokumentem regulującym ochronę zabytków jest ustawa o ochronie i opiece nad zabytkami z 2003 r. [Ustawa z 23 lipca 2003]. Dokument ten opracowano po dekadzie doświadczeń funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej, co musiało mieć pewne odzwierciedlenie w systemie ochrony zabytków⁹. Dostosowanie do nowych warunków polegało przede wszystkim na rozbudowaniu form ochrony zabytków, natomiast w niewielkim zakresie objęło definiowanie zabytku.

Zabytek został zdefiniowany poprzez wartości „historyczną, artystyczną lub naukową” (art. 3). Podobnie też jak w poprzednich aktach prawnych wymieniono grupy zabytków, a wśród nich „historyczne układy urbanistyczne”. Co więcej, po raz pierwszy wyszczególniono składowe współtworzące układ urbanistyczny: „zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg” (art. 3, pkt 12). Sformułowanie to dowodzi, że ulice (jedna z kluczowych form przestrzeni publicznych) są postrzegane raczej w zespole z zabudową (nie jako odrębna całość reprezentująca istotne wartości).

Podobny sposób myślenia towarzyszy wyszczególnieniu otoczenia zabytku, które może obejmować przestrzeń historyczną. Odrębność zapisu ustawy wskazuje, że dostrzeżono wartość otoczenia zabytku, ale jego sformułowanie jednoznacznie pokazuje, że analiza otoczenia sprowadza się do wpływu na zabytek. Zapis brzmi: „Otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych” (art. 3, pkt 15). Taką interpretację potwierdza kolejny zapis, który wskazuje możliwość wpisania otoczenia zabytku do rejestru: „Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku” (art. 9, pkt 2). „Otoczenie” jest zatem obszarem istotnym z punktu widzenia zabytku, który otacza. Jest ono swoistym poszerzeniem wpisu zabytkowego obiektu/zespołu i generalnie służy ich ochronie.

Obowiązująca ustawa w niewielkim stopniu poszerza definiowanie zabytku w stosunku do podejścia tradycyjnego. Podobnie jak w poprzednich ustawach wyliczono grupy typologicznych zabytków, ale nadal nie dostrzeżono odrębnej wartości przestrzeni historycznych, które pozostały nienazwanymi składowymi krajobrazów kulturowych czy układów urbanistycznych.

Z punktu widzenia praktycznych możliwości identyfikacji zabytków obszarowych znacząca zmiana została dokonana w określeniu form ochrony zabytków. W ustawie z 2003 r. dopracowano wcześniejsze idee i sformulowano w sposób jednoznaczny formy ochrony – tak je nazywając w odrębnym artykule. Wcześniejsze ustawy wymieniały jedynie rejestr zabytków, tym samym zawężając formy ochrony do procedury opartej

tion of area-based heritage, including its components. This assessment applies to both the definitions of heritage and the forms of protection outlined in the legislation.

The next—and still current—document regulating heritage protection in Poland is the Monument Protection and Preservation Act of 2003 [Ustawa z 23 lipca 2003]. This legislation was developed after a decade of experience under a free-market economy, which inevitably influenced the heritage protection system.⁹ Adaptation to the new conditions primarily involved expanding the forms of heritage protection, while the definition of heritage itself underwent only minor changes.

Heritage was defined by its “historical, artistic, or scientific value” (Article 3). As in previous legal acts, groups of heritage assets were listed, including “historic urban layouts.” Moreover, for the first time, the components contributing to urban layouts were specified: “building complexes, individual buildings, and forms of designed greenery, arranged within the framework of historic ownership and functional divisions, including streets or road networks” (Article 3, point 12). This wording indicates that streets (a key form of public space) are perceived primarily as integrated with the surrounding built environment, rather than as distinct entities representing significant values in their own right.

A similar perspective is evident in the definition of a monument’s surroundings, which may include historic spaces. The act acknowledges the value of a monument’s surroundings, but its wording makes it clear that their analysis is limited to their impact on the monument itself. The provision states: “Surroundings – the area around or adjacent to a monument, designated in the decision to list that area in the register of monuments to protect the monument’s visual values and shield it from harmful external factors” (Article 3, point 15). This interpretation is reinforced by another provision allowing for the registration of a monument’s surroundings: “The surroundings of a monument already listed in the register may also be included, as well as its geographical, historical, or traditional name” (Article 9, point 2). Thus, “surroundings” are viewed as an area significant to the monument it encloses, serving as an extension of the registration of the heritage object or complex, and generally aimed at their protection.

The current law extends the definition of heritage sites only slightly compared to the traditional approach. As in previous acts, typological groups of heritage assets are listed, but the distinct value of historic spaces has still not been recognized, with such spaces remaining unnamed components of cultural landscapes or urban layouts.

From the perspective of practical identification of area-based heritage sites, a significant change was made in defining the forms of heritage protection. The 2003 Act refined earlier ideas and explicitly defined

na wpisie do rejestru. Do rejestru generalnie wpisywano bowiem przede wszystkim zabytki reprezentujące zidentyfikowane (nazwane) grupy typologiczne.

W ustawie z 2003 r. wprowadzono cztery formy ochrony zabytków (art. 7). Łącznie z funkcjonującym wcześniej wpisem do rejestru zabytków formy ochrony określono następująco: „wpis do rejestru zabytków” (pkt 1), „uznanie za pomnik historii” (pkt 2), „utworzenie parku kulturowego” (pkt 3), „ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego” (pkt 4). Każda z tych form daje możliwość bezpośredniej ochrony lub formułowania zaleceń konserwatorskich, które mogą służyć ochronie zabytkowych obszarów, w tym przestrzeni historycznych.

Pierwszą wymienioną w ustawie i najważniejszą w praktyce formą ochrony jest rejestr zabytków. Do rejestru może być wpisany m.in. „układ urbanistyczny” (art. 9, pkt 2), a więc przestrzenie historyczne współtworzące ten układ mogą być objęte wpisem do rejestru. Co więcej, w tym samym punkcie zapisano, że przedmiotem odrębnych wpisów mogą być „układy lub zespoły zabytków nieruchomości”. Ten zapis pozwala więc na odrębne wpisanie np. ulicy lub placu. W praktyce zdarza się to czasami, ale z zasady takie wpisy obejmują zabudowę współtworzącą przestrzeń. Zapisy dotyczące rejestru pozwalają też na wpisanie „otoczenia zabytku” (art. 9, pkt 2), a więc przestrzenie mogą być chronione w ramach rejestru.

Drugą formą ochrony, która może być również wykorzystana do ochrony historycznych obszarów, jest pomnik historii¹⁰. Zgodnie z zapisem ustawy za pomnik historii może być uznany zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy (art. 15, pkt 1). Obydwie formy ochrony mogą mieć charakter obszarowy, a więc mogą obejmować przestrzenie historyczne¹¹. Jest to forma ochrony przewidziana dla zabytków o największej wartości, ale ustawa nie doprecyzowuje dalszych wymagań dotyczących pomnika historii¹². Spośród pomników historii powinny być nominowane kandydatury na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, dlatego oczekuje się, by miały opracowane plany zarządzania¹³. Jest to istotne, ponieważ standard takich dokumentów zakłada precyzyjną identyfikację wszystkich wartości zabytkowych i ich atrybutów, a więc również przestrzeni historycznych¹⁴.

Trzecią formą ochrony przestrzeni historycznych mogą być ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Ta forma ma istotne znaczenie, ponieważ mpzp w coraz większym stopniu obejmują dzielnice staromiejskie. Ustawa zaleca, aby mpzp uwzględniały ochronę zabytków (art. 18), a w szczególności zapewniały ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia, zabytków ujętych w gminnej ewidencji oraz parków kulturowych (art. 19, pkt 1). Co kluczowe, projekty mpzp podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 20). Oznacza to, że w ramach zaleceń do mpzp konserwator może sformułować różnorodne wskazania dotyczące ochrony i kształtowania przestrzeni histo-

rycznych w formie ochrony w osobnym artykule. Previous laws only mentioned the heritage register, thus limiting protection to the procedure of registration. This typically applied to heritage sites representing identified (named) typological groups.

In the 2003 Act, four forms of heritage protection were introduced (Article 7). In addition to the previously existing heritage register, the forms of protection were defined as follows: “registration in the heritage register” (point 1), “recognition as a historic monument” (point 2), “establishment of a cultural park” (point 3), and “protection provisions in the local spatial development plan” (point 4). Each of these forms offers the possibility of direct protection or formulating conservation recommendations that can serve to protect historic areas, including historic spaces.

The first and most significant form of protection in practice, mentioned in the law, is the heritage register. Among other items, “urban layouts” can be registered (Article 9, point 2), meaning that historic spaces that form part of these layouts can be included in the register. Furthermore, the same provision specifies that “layouts or complexes of immovable heritage assets” may be subject to separate registration. This allows, for example, for a street or square to be listed individually. In practice, this is occasionally done, but as a rule, such registrations usually encompass the buildings that form part of the historic spaces. Provisions related to the heritage register also allow for the inclusion of the “surroundings of a heritage site” (Article 9, point 2), meaning that spaces can be protected within the framework of the register.

The second form of protection, which can also be used to safeguard historic areas, is the historic monument designation.¹⁰ According to the act, a historic monument can be a registered immovable heritage site or a cultural park (Article 15, point 1). Both forms of protection can be area-based, meaning they may encompass historic spaces.¹¹ This designation is reserved for heritage sites of the highest value, but the law does not specify further requirements for historic monuments.¹² Among historic monuments, candidates for the UNESCO World Heritage List should be nominated, which necessitates the preparation of management plans.¹³ This is significant because the standards for such documents require a precise identification of all heritage values and their attributes, including historic spaces.¹⁴

The third form of protection for historic spaces is the provisions within local spatial development plans (LSDP). This form is particularly significant, as LSDPs increasingly cover historic districts. The act recommends that LSDPs take heritage protection into account (Article 18), specifically ensuring the safeguarding of registered immovable heritage sites and their surroundings, heritage assets included in municipal inventories, and cultural parks (Article 19, point 1). Crucially, LSDP drafts must be approved

rycznych. W praktyce dotyczą one przede wszystkim kształtowania i pokrycia nawierzchni, mebli ulicznych, zieleni; mogą jednak dotyczyć wszelkich elementów zabytkowych współtworzących przestrzenie publiczne, np. pomników, fontann (jeżeli nie są przedmiotem odrębnych wpisów).

Użytecznym narzędziem służącym ochronie przestrzeni może też być park kulturowy. Jest to forma kontroli krajobrazu kulturowego, która umożliwia samorządom wprowadzenie specjalnych regulacji w celu ochrony cennych obszarów historycznych¹⁵. Utworzenie parku kulturowego wymaga sporządzenia odrębnego planu ochrony oraz mpzp dla objętego parkiem obszaru (art. 16, pkt 3, pkt 6)¹⁶. Obydwa dokumenty muszą być uzgodnione z wojewódzkim konserwatorem zabytków, a zatem park kulturowy można również traktować jako narzędzie do wykorzystania w ochronie przestrzeni historycznych. Trzeba jednak dodać, że w praktyce regulacje wprowadzane przez park kulturowy dotyczą przede wszystkim funkcjonowania danego obszaru, np. określają zasady prowadzenia handlu w przestrzeniach publicznych czy porządkują reklamy (art. 17, pkt 1). Dlatego też park kulturowy, zgodnie zresztą z zapisami ustawy, powinien być traktowany jako forma ochrony dopełniająca mpzp.

Reasumując, można stwierdzić, że formy ochrony przewidziane ustawą z 2003 r. tworzą istotne możliwości ochrony historycznych przestrzeni. Ich konstrukcja nie poszerza rozumienia zabytku w stosunku do artykułów definiujących zabytek, jednak tworzy dodatkowe możliwości interpretacji wartości zabytkowych przez służby konserwatorskie. Użyteczność obszarowych form ochrony w odniesieniu do przestrzeni publicznych polega przede wszystkim na tym, że przedmiot ochrony nie jest tak jednoznacznie określony, jak w przypadku zabytków-obiektów (mechanizm ten dotyczy zaleceń konserwatorskich). Przedmiotem analizy we wpisie obszarowym staje się cały zbiór zabytkowych elementów i wartości, które trzeba dopiero w procesie analitycznym zidentyfikować i zwaloryzować. Jest to więc sposobność do określenia charakterystyki przestrzeni historycznych i oceny ich wartości zabytkowych. Co istotne, w zapisach obszarowych te elementy i wartości są głównym punktem uwagi, nie konkurują z bardziej oczywistymi wartościami zabytkowych obiektów. Dlatego obszarowe formy ochrony tworzą szerszą perspektywę dla ochrony zabytkowych wartości przestrzeni historycznych. Ich wykorzystanie wymaga jednak świadomości pojęciowej i odpowiednich metodologii analizy.

Podsumowanie

Podsumowując przegląd kolejnych ustaw regulujących ochronę zabytków w Polsce, można sformułować wnioski dotyczące ochrony zabytków obszarowych, w tym przestrzeni staromiejskich.

Przed wszystkim przegląd ten pokazuje, że we wszystkich dokumentach został utrzymany podobny

by the provincial heritage conservator (Article 20). This enables the conservator to provide a range of recommendations within the LSDP related to the protection and management of historic spaces. In practice, these recommendations primarily concern the design and coverage of surfaces, street furniture, and greenery but can also extend to all heritage elements contributing to public spaces, such as monuments or fountains, provided they are not subject to separate registrations.

A cultural park can also serve as a useful tool for protecting historic spaces. It is a form of cultural landscape management that allows local governments to introduce special regulations aimed at safeguarding valuable historic areas.¹⁵ Establishing a cultural park requires the preparation of a separate protection plan and an LSDP (local spatial development plan) for the area covered by the park (Article 16, points 3 and 6).¹⁶ Both documents must be approved by the provincial heritage conservator, making the cultural park another tool that can be utilized for protecting historic spaces. However, in practice, the regulations introduced through a cultural park primarily concern the functioning of the area, such as setting rules for conducting commerce in public spaces or organizing advertisements (Article 17, point 1). For this reason, the cultural park, as stipulated in the act, should be considered a complementary form of protection to the LSDP.

In summary, the forms of protection outlined in the 2003 Act provide significant opportunities for safeguarding historic spaces. While their structure does not expand the definition of heritage as set out in the articles defining it, these forms offer additional opportunities for conservation services to interpret heritage values. The utility of area-based forms of protection for public spaces lies primarily in the fact that the object of protection is not as clearly defined as in the case of individual heritage objects (a mechanism relevant to conservation recommendations). In area-based registrations, the subject of analysis becomes the entire collection of historic elements and values, which must be identified and evaluated through an analytical process. This provides an opportunity to define the characteristics of historic spaces and assess their heritage values. Importantly, in area-based registrations, these elements and values are the primary focus and do not compete with the more obvious values of individual heritage objects. As a result, area-based forms of protection offer a broader perspective for safeguarding the heritage values of historic spaces. However, their effective use requires conceptual awareness and appropriate analytical methodologies.

Conclusions

Reviewing the successive legal acts that regulate heritage protection in Poland allows for conclusions concerning the protection of area-based heritage sites, including historic urban spaces.

schemat definiowania zabytku. Obejmuje on krótką definicję (obecnie opartą na wartościach), wyliczenie wielu grup typologicznych dóbr mogących być zabytkiem i nadanie formalnego statusu zabytku (przede wszystkim poprzez wpisanie do rejestru). W konsekwencji odróżnialność (swoistą podmiotowość) zyskują przede wszystkim zabytki należące do nazwanych w ustawie grup. W zdecydowanej większości są to różne grupy obiektów architektury i budownictwa – jest to czytelna kontynuacja tradycyjnego podejścia do rozumienia zabytku, wypracowana jeszcze w początkach XX stulecia. Konsekwencją tego faktu jest relatywnie mała uwaga poświęcona zabytkom obszarowym. Są one sprowadzane do zespołu urbanistycznego i do otoczenia zabytku, bez dalszej identyfikacji ich charakteru i składowych. W świetle ustawowych definicji zabytku trudno jest zatem wnioskować, że historyczne przestrzenie powinny być traktowane jako odrębne elementy (zabytki). Dlatego konserwatorzy mogą nie identyfikować ich jako odrębnych zabytków, które należy całościowo analizować, określać wszystkie parametry charakteryzujące zabytek (wartości, autentyczność i integralność) i opracowywać dla nich całościowe plany ochrony.

Druga grupa wniosków wynika z analizy form ochrony, które w sposób odrębny i czytelny zostały sformułowane dopiero w ustawie z 2003 r. Przede wszystkim w ramach opisu form ochrony zostało wprowadzone do ustawy pojęcie krajobrazu kulturowego jako odrębnej grupy/kategorii zabytków obszarowych. Najważniejsze jednak było wprowadzenie form ochrony dedykowanych zabytkowym obszarom – parków kulturowych i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Stworzyło to możliwości i konieczność analizy wartości zabytkowych tych obszarów. Umożliwia to identyfikację przestrzeni historycznych jako odrębnych przedmiotów analizy, określenie ich zabytkowych wartości i programu ochrony.

Trzecia grupa wniosków powinna być podsumowaniem dokonany z punktu widzenia praktyki konserwatorskiej. Niewielka uwaga poświęcona w ustawach zabytkom obszarowym ogranicza konserwatorom możliwość dostrzeżenia ich podmiotowości jako bytów reprezentujących specyficzne wartości zabytkowe i uczynienia przedmiotem systemowej analizy prowadzącej do określenia tych wartości. Ograniczenia te mogą być jednak znacząco zrekomensowane w ramach przewidzianych ustawą form ochrony. Wymaga to metodologii, która umożliwi konserwatorom uporządkowaną identyfikację wszystkich elementów współtworzących wartości zabytkowe historycznych obszarów. Opracowane metody analizy przestrzeni – np. metoda JARK-WAK – powinny być uaktualnione i poszerzone, aby obejmować wszystkie materialne i niematerialne wartości zgodnie ze współczesnym rozumieniem dziedzictwa¹⁷.

Przestrzenie staromiejskie – place, ulice, podwórka – będą przebudowywane/modernizowane we wszystkich materialnych, funkcjonalnych, estetycznych aspektach¹⁸. Proces ten będzie szybki i radykalny – dopro-

First and foremost, the review demonstrates that a similar framework for defining heritage has been maintained across all documents. This includes a concise definition (currently based on values), the enumeration of various typological groups of assets that may qualify as heritage, and the granting of formal heritage status (primarily through registration). Consequently, distinctiveness (a unique identity) is mostly conferred upon heritage assets belonging to the groups explicitly named in the act. These are predominantly architectural and construction-related structures, reflecting a clear continuation of the traditional approach to heritage, established in the early twentieth century. As a result, relatively little attention has been paid to area-based heritage. Such sites are reduced to urban ensembles and the surroundings of monuments, without further identification of their character and components. Under the statutory definitions of heritage, it is challenging to argue that historic spaces should be treated as distinct elements (heritage sites). Therefore, conservation authorities may not identify them as separate heritage entities requiring comprehensive analysis, definition of all parameters characterizing the site (values, authenticity, and integrity), and the development of holistic protection plans.

The second set of conclusions arises from analyzing the forms of protection, which were clearly and distinctly formulated only in the 2003 Act. Notably, this act introduced the concept of cultural landscape as a separate group/category of area-based heritage. More importantly, it established protection measures specifically dedicated to historic areas, such as cultural parks and local spatial development plans (LSDP). These measures created opportunities and the necessity to analyze the heritage values of such areas. They enable the identification of historic spaces as distinct subjects of analysis, the determination of their heritage values, and the development of tailored protection programs.

The third group of conclusions should summarize the findings from the perspective of conservation practice. The limited attention given to area-based heritage in the legal framework restricts conservators' ability to recognize these spaces as entities representing specific heritage values and to subject them to systematic analysis aimed at identifying those values. However, these limitations can be significantly mitigated within the forms of protection provided by the act. This requires a methodology that allows conservators to systematically identify all elements contributing to the heritage values of historic areas. Analytical methods for evaluating spaces—such as the JARK-WAK method—should be updated and expanded to include both tangible and intangible values, in line with the contemporary understanding of heritage.¹⁷

Historic urban spaces—squares, streets, courtyards—will inevitably undergo reconstruction and modernization across all material, functional, and aesthetic aspects.¹⁸ This process is likely to be rapid and radical, leading to irreversible transformations

wadzi do nieodwracalnego przekształcenia przestrzeni w historycznych zespołach. Dlatego pilnym zadaniem jest zwrócenie konserwatorskiej uwagi i opracowanie konserwatorskiego programu modernizacji przestrzeni w miastach historycznych.

within historic ensembles. Therefore, it is an urgent task to direct conservation attention toward these spaces and to develop a comprehensive conservation program for the modernization of spaces within historic towns.

- ¹ Całościowe traktowanie przestrzeni miejskiej, jako sumy elementów materialnych i niematerialnych, w tym również procesów społecznych, kulturowych, ekonomicznych itp., jest obecnie promowane m.in. w międzynarodowych dokumentach programowych, np. [*Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie* 2011].
- ² Temat historycznych nawierzchni był podejmowany od dziesięcioleci w wielu publikacjach. Z zasady jednak nawierzchnie są traktowane jako odrębny, pojedynczy element. Takie podejście jest też podstawą opracowywanych współcześnie standardów. Por. np. [Olczyk et al. 2024, s. 7–57].
- ³ Problem kontynuacji w kolejnych aktach regulujących ochronę zabytków był podejmowany w piśmiennictwie. Por. np. [Soldani, Jankowski 2004, s. 14–16].
- ⁴ Generalnie w Dekrecie z 1918 przyjęto koncepcję – uzasadnioną z formalnego punktu widzenia – że zabytkiem jest obiekt „wpisany do inwentarza” (art. 1). Takie formalne rozstrzygnięcie pozwala nie dookreślać w ustawie definicji zabytku, delegując to na konserwatora prowadzącego wpisy do inwentarza. Ten system jest kontynuowany w kolejnych ustawach dotyczących ochrony zabytków.
- ⁵ Przegląd poglądów na temat ochrony zabytków, które ukształtowały teorię konserwatorską w początkach XX w., zawiera publikacja [Krawczyk 2020].
- ⁶ W roku 1928 – dwa lata po zamachu majowym – Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej miały moc ustawy sejmowej.
- ⁷ Problem ten poruszał prof. Aleksander Böhm w okresie bezpośrednio poprzedzającym przyjęcie nowej ustawy regulującej ochronę dziedzictwa, która uporządkowała i zdefiniowała formy ochrony. Lepsze warunki ochrony krajobrazu kulturowego w ówczesnych warunkach tworzyły przepisy dotyczące ochrony przyrody [Bohm 2001, s. 18–19].
- ⁸ Pierwszych 15 dóbr otrzymało status pomnika historii na mocy decyzji Prezydenta Lecha Wałęsy [Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej].
- ⁹ Kluczowym rozwiązaniem systemu ochrony zabytków określonym w ustawie jest rozdzielenie i określenie zakresu ochrony i opieki nad zabytkami. Jest to rozwiązanie fundamentalne dla systemu ochrony, ale niemające bezpośredniego wpływu na definiowanie zabytku.
- ¹⁰ Pomnik historii jako forma ochrony „zabytków nierucho-

- mych o szczególnej wartości dla kultury narodowej” został wprowadzony już w ustawie z 1962 (art. 6). Jednak ze względu na brak rozporządzeń wykonawczych forma ta nie została wykorzystana aż do roku 1994.
- ¹¹ W zbiorze pomników historii ok. 20% stanowią zespoły urbanistyczne różnej wielkości. Liczba pomników historii systematycznie rośnie, dlatego proporcje w niewielkich granicach zmieniają się. W drugiej połowie roku 2024 jest 129 pomników historii [*Pomniki Historii*].
- ¹² Procedurę i kryteria wyboru pomników historii określa dokument [*Kryteria i procedury* 2005]. Zawiera on również wzór dokumentacji do zgłoszenia dobra na pomnik historii.
- ¹³ Ze względu na różnorodność dóbr i warunków ich ochrony nie określono w systemie Światowego Dziedzictwa ścisłych standardów planów zarządzania. Niemniej istnieją publikacje wskazujące zakres informacji i analiz, które powinny być opracowane w planach zarządzania, np. [*Managing Cultural World Heritage* 2013].
- ¹⁴ Rozbudowany, nowoczesny standard ochrony dóbr w systemie Światowego Dziedzictwa nie ma oparcia w podstawach prawnych polskiego systemu ochrony zabytków. Dlatego zasadny jest postulat, by wpis na Listę UNESCO był kolejną formą ochrony zabytków przewidzianą ustawą [Szymgin 2022, s. 7–19].
- ¹⁵ Koncepcja parku kulturowego jako formy ochrony historycznego krajobrazu kulturowego jest przeniesieniem koncepcji parku krajobrazowego, która była wprowadzona w prawodawstwie dotyczącym ochrony przyrody. Istotna różnica pomiędzy tymi formami polegała m.in. na formie powoływania – park kulturowy powoływany przez samorządowe, park krajobrazowy był powoływany rozporządzeniem wojewody [Ustawa z dnia 16 października 1991, art. 24].
- ¹⁶ Konieczność uchwalenia mpzp powinna uzupełniać i wzmacniać formę ochrony, jaką jest park kulturowy. Jednak w praktyce wymóg ten zniechęca samorządy do tworzenia parków kulturowych.
- ¹⁷ Por. np. [Bogdanowski 1999; Böhm 1981].
- ¹⁸ Problem przekształceń dotyczy oczywiście wszystkich typów obszarów historycznych. Zakres przekształceń w grupie np. historycznych obszarów poprzemysłowych jest nawet znacznie większy niż w obszarach staromiejskich. Por. np. [Grabowski, Walczak 2023, s. 84–99].

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bogdanowski Janusz, *Metoda jednostek i wnętrza architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu*, Kraków 1999.
- Böhm Aleksander, *Idea wnętrza urbanistycznego i ochrona jego wartości*, [w:] *Historyczne wnętrza urbanistyczne*, red. Michał Smoktunowicz, Warszawa 2001.
- Böhm Aleksander, *O budowie i synergii wnętrza urbanistycznych*, Kraków 1981.

- Grabowski Mateusz, Walczak Bartosz, *Powierzchniowość, lekceważenie i ignorancja w procesie ochrony i konserwacji dziedzictwa poindustrialnego w Polsce*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2023, nr 74.
- Krawczyk Janusz, *Nazwać, żeby ocalić. Klasyki myśli konserwatorskiej wobec relikwiotw przeszłości*, Toruń 2020.
- Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii*, Rada Ochrony Zabytków, Warszawa 2005.

Managing Cultural World Heritage, World Heritage Resource Manual, UNESCO/ICCROM/IUCN/ICOMOS, Paris 2013.

Olczyk Agnieszka, Opaska Janusz, Stachańczyk Renata, *Rekomendacje dotyczące postępowania z historycznymi nawierzchniami na obszarach podlegających ochronie konserwatorskiej*, „Kurier Konserwatorski” 2024, nr 24.

Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim, Zgromadzenie Generalne UNESCO, 2011.

Soldani Alberto, Jankowski Dariusz, *Zabytki. Ochrona i opieka. Praktyczny komentarz do nowej ustawy. Tekst ustawy z dnia 23 lipca 2003*, Zielona Góra 2004.

Szmygin Bogusław, *Wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako proponowana forma ochrony w polskim systemie ochrony zabytków*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 72.

Akty prawne / Legal acts

Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dziennik Praw nr 16, poz. 36, 1918.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 o opiece nad zabytkami, Dz.U. nr 29, poz. 265.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. nr 10, poz. 48.

Ustawa z dnia 16 października 1991, Dz.U. nr 114, poz. 492.

Ustawa z dnia 19 lipca 1990 o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. nr 56, poz. 322.

Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z dnia 17 września 2003, nr 162, poz. 1568.

Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Pomniki Historii, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/polityka-historyczna/pomniki-historii> (dostęp: 15 X 2024).

Streszczenie

Przestrzenie w miastach historycznych – ulice, place, dziedzińce – zawierają elementy o zabytkowej wartości, dlatego powinny być przedmiotem ochrony konserwatorskiej, pełniąc jednocześnie funkcje użytkowe. Współcześnie narasta potrzeba modernizacji przestrzeni publicznych. Konieczne jest zatem opracowanie standardów ich modernizacji, przy jednoczesnym poszanowaniu wartości zabytkowych. Czynnikiem ograniczającym ochronę miejskich przestrzeni historycznych jest ich status – nie są postrzegane jako jednostki, które powinny być przedmiotem kompleksowej analizy i ochrony. Ważną tego przyczyną jest sposób ujęcia przestrzeni historycznych w ustawach dotyczących ochrony zabytków – ustawy są oparte na tradycyjnej koncepcji zabytku postrzeganego jako pojedynczy obiekt. Ograniczyło to identyfikację obszarowych zabytków jako odrębnego przedmiotu ochrony. Dlatego w nowelizacji ustawy o ochronie zabytków zasadne jest dodanie przestrzeni publicznych do wymienianych grup typologicznych zabytków.

Abstract

Spaces in historic towns—streets, squares, courtyards—contain elements of heritage value and should therefore be subject to conservation protection while simultaneously fulfilling their functional roles. Today, there is an increasing need to modernize public spaces. It is essential to develop standards for their modernization that respect their heritage values. A significant factor limiting the protection of historic urban spaces is their current status—they are not recognized as entities that require comprehensive analysis and protection. An important reason for this is the way historic spaces are addressed in heritage protection legislation, which is based on a traditional concept of heritage as singular structures. This approach has limited the identification of area-based heritage as a distinct subject of protection. For this reason, it would be justified to include public spaces in the list of typological groups of heritage assets in future amendments to Monument Protection and Preservation Act.